

İmâmiyye Şîa'sının Kur'ân'ın Bir İ'câz Yönü Olarak Sarfe Teorisine Yaklaşımı

Mansur YAYLA

Dr. Öğr. Üyesi Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri, Tefsir Bölümü, Erzincan, Türkiye

Asst. Prof. Dr., Erzincan Binalı Yıldırım University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Erzincan, Türkiye

e-posta: mansuryayla@hotmail.com

Orcid: 0000-0001-6888-6184

DOI: 10.34085/buifd.1394679

Öz

İnsanlık tarihinde edebiyatın belki de en fazla revaç bulduğu bir dönemde Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'i benzeri getirilmeye imkân olmayan özellikte inzâl buyurmuştur. Kur'ân'ın açıkça meydan okuyuşu karşısında Araplar, edebi çeşitlerin her alanında çok ileri düzeyde oldukları halde Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmekten aciz kalmışlardır. İslâm âlimlerinin kahir ekseriyeti Kur'ân'ın erişilmezliğini, benzerini ortaya koymaktan insan gücünün aciz kalacağı ulvi bir mertebeye çıkan bir kitap olmasına bağlamıştır. Bazıları da Kur'ân'ın denginin getirilmemesini, Allah'ın beşerden güç ve çabasını çekip alma esasına dayandırmıştır. Sarfe mezhebine ait bu görüş, birden fazla kadime inanma düşüncesinden kaçınmak amacıyla ilk defa Mu'tezile âlimleri tarafından dile getirilip mezhebî bir anlayışa dönüştürülse de İmâmiyye bilginleri tarafından Kur'ân'ın i'câzıyla yakından alakalı bir teori olarak kabul edilmiştir. Biri lafızcı, diğeri akılcı yorumlama geleneğine sahip iki farklı mezhep âlimleri, Kur'ân'ın i'câzı hakkındaki bir teori üzerinde fikir birliği oluşturmuştur. Bu çalışmamızda İmâmiyye âlimlerinin sarfe nazariyesini savunmasının sebep ve gerekçelerini inceleyecek, mezhebin genel anlayışında Kur'ân'ın i'câz yönünün dâhili sebeplerle açıklandığını, Usûliyye ekolünün ilk temsilcilerinin, Mu'tezilenin de etkisinde kalarak Kur'ân'ın mu'cizliğini sarfeyle izah ettiklerini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Şîa, İmâmiyye, Sarfe, Teori, Mu'tezile

The Imâmiyya Shî'ah's Approach to the Theory of Şarfa as an I'jâz Aspect of Qur'an

Abstract

At a time when literature was at its best in the history of humanity, Allah revealed Qur'an with certain qualities that are not possible to be reproduced. Against the obvious challenge of Qur'an, although they were at their peak in all fields of literature, Arabs were incapable of forming a similar book to Qur'an. The overwhelming majority of the Islamic scholars attributed the unattainability of Qur'an to its being a book with such a highly-divine level that human beings would remain incapable of producing even a similar one. Others, however, depended the fact that Qur'an cannot be replicated on the basis that Allah withdrew the power and efforts to do so from the human beings. Although this view, which belongs to Şarfa sect, was first expressed by Mu'tazilite scholars in order to eliminate the idea of believing in more than one

qadim, it was accepted by Imāmiyya scholars as a theory closely related to the ijāz of Qur'ān. Scholars from two different sects, one with a literalist interpretation tradition and another with a rationalist interpretation tradition, reached to consensus about the ijāz of Qur'ān. This study examines the causes and grounds of Imāmiyya scholars to argue the şarfa theory and aims to put forward that the ijāz aspect of Qur'ān is explained through internal reasons according to the general understanding of the sect. In addition, this study aims to reveal that the first representatives of the Usūliyya school, who are also the influence of the Mu'tazilites, explained the miracle of Qur'ān with şarfa.

Keywords: Shī'a, Imāmiyya, Şarfa Theory, Mu'tazila

Giriş

Sarfe fikrine bakılmaksızın İslâm âlimleri, Kur'ân'ın eşsiz ve olağanüstü niteliklere sahip bir kitap olarak gönderildiğine dair hemfikirdirler.¹ Kur'ân'da tehdidî ayetlerinin var olması; Hz. Peygamberin, bir hadisinde, kendisine mu'cize olarak vahyin verildiğini beyan etmiş olması;² yanı sıra Kur'ân'ın meydan okumasına karşı Arap halkının en mahir söz ustaları başta olmak üzere hiç kimsenin geçerli ve makul bir nazirede bulunmamış olması Kur'ân'ın mu'cizliği üzerinde görüş birliğini oluşturmuştur. Ancak Kur'ân'ın, hangi yönüyle üstün bir kitap olduğu hususu ihtilaflıdır. Cumhur-u ulemâ dediğimiz âlimlerin çoğunluğu, Kur'ân'ın ulviyet ve erişilmezlik yönünün zafî olduğuna itimat etmiştir. Bu anlayışa göre Kur'ân, benzerini meydana getirmekten insan gücünün yetersiz kalacağı en üst mertebeye çıkan bir kitap olmasında, manalarının engin belağatı, lafızlarının fesahatı, nazmı, üslubu, gaybî haberleri gibi i'câz vecihleri etkili olmuştur. Böylece Kur'ân indiği dönemde Arap ediplerine ve gelecek olan tüm nesillere bu yönleriyle meydan okumuştur.³ Diğer taraftan Kur'ân'ın i'câzını harici bir sebebe bağlayıp üstünlüğünün kendisinden kaynaklanmadığını ileri sürenler de vardır. Onlara göre ilâhî kitaplar, beşer gücünün ulaşabildiği belağattan ve fesahattan çok yüksek bir makamda değildir; şayet engelleme (sarfe) olmamış olsaydı Kur'ân taklit edilebilir, ona muaraza yapılabilir, hatta ondan daha edebi daha üstün bir metin ortaya konulabilirdi. Fakat Allah Teâlâ hususi bir şekilde mâni koyup, kutsal kitabının benzerini taklit etme ve ona denk bir eser ortaya koyma hususunda insanların güçlerini ve kudretlerini ellerinden almıştır.⁴ Bu görüş, halku'l-Kur'ân tartışmaları odağında ilk defa Mu'tezile âlimleri tarafından gündeme getirilmiş, daha sonra Sünnî-Şiî birçok âlim tarafından kabul görülmüştür. Mu'tezile ve Sünnî

¹ İsmail Karaçam, *En Büyük Mucize Kur'ân-ı Kerim'in İlmî ve Edebî Sırları*, İstanbul: Yeni Şafak, 2005, 307.

² Söz konusu hadis şöyledir: "Hiçbir peygamber yoktur ki ona, yaşadığı dönemdeki insanların iman getirdikleri türden ayetler/mu'cizeler verilmiş olmasın. Bana verilen ise Allah'ın göndermiş olduğu şu vahiydir. Kıyamet gününde ümmeti en çok olan peygamber olmayı temenni ederim." el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sâhîhü'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Yemâme, 1414/1993, "el-İ'tisâm" 1 (No. 6846).

³ el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed, *Beyânü'l-İcâz'l-Kur'ân* (Selâsü resâil fî icâz'l-Kur'ân içinde yayımlanmıştır), thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1976, 27; İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422, 1/52; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, 1418/1997, 8/547; es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Mu'terikü'l-akrân fî icâz'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988, 1/5-6.

⁴ Râgib el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım b. Muhammed, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsir ma'a tefsiri'l-fatiha ve metâli'i'l-bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhât, Küveyt: Dâru'd-Da've, 1405/1984 109; Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazıl İbrâhîm, Mısır: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957, 2/92-93; Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa, *el-Mu'cizetü'l-kubrâ el-Kur'ân*, Mısır: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, t.y, 58; Yusuf Şevki Yavuz, "İcâz'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403-406.

ulemasının konuya yaklaşımları özelinde Türkçe ve Arapça birçok çalışma yapılmıştır, ancak görebildiğimiz kadarıyla İmâmiyye Şîa'sının konu hakkındaki fikirleri üzerinde müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Doktora öğrencisi Zehrâ Panbehpaş, "Nezeriyeye sarfe ve âsâre ân der mebâniye Mutezile ve Şî'e" adında farsça bir çalışma yapmış olup, burada Mu'tezile ve Şîi âlimlerinin sarfe hakkındaki görüşlerini mukayeseli olarak ele almıştır. Fakat çalışmada Şîi âlimlerinin sarfeye dair görüşlerine sadece bir buçuk sayfa yer verilmiş, daha çok sarfe ile ilgili genel bilgiler sunulmuştur.

İmâmiyye'nin sarfe ile ilgili görüşlerine geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması için sarfenin hem doğuşunu hazırlayan hem de Müslüman müellifler tarafından benimsenmesini sağlayan etkenlere değinmek istiyoruz.

1. Sarfe Fikrinin Doğuşunu Hazırlayan Âmiller

Bize ulaşan bilgilerden hareketle sarfe düşüncesinin kökeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak hiçbir fikir akımının, hiçbir nazariyenin durup dururken kendiliğinden ortaya çıkamayacağı izahtan varestedir. Öncesinde birçok boyutuyla dahilî-haricî âmillerin ve sebeplerin yaşandığı bir tarihsel vetire bulunur. Sarfe fikrinin zeminini oluşturan sebeplerle ilgili birçok iddia ortaya atılmıştır. Kimi araştırmacılara göre sarfe düşüncesi, Hint, Fars, Yahudi, Yunan gibi İslâm dışı kültürlerde ortaya çıkmış, daha sonra dış tesirlere açık bazı Müslüman müellifler tarafından İslâm coğrafyasında gündeme getirilmiştir.⁵ Kimilerine göre ise tehdâî ayetleri indikten sonra Kur'ân'ın i'câz yönü üzerinde oluşan fikir ayrılıkları neticesinde ilk defa Araplar arasında gündeme gelmiştir.⁶

Sarfe fikrinin Hint kökenli olduğunu iddia edenlerin en önemli dayanakları, Bağdâdî (ö. 429/1037-38) ile Birûnî (ö. 453/1061 [?])'nin eserlerinde geçen bazı bilgiler olmuştur.⁷ Birûnî'nin aktardığına göre Brahmanlar, Müslümanların Kur'ân-ı Kerim için ileri sürdüğü i'câzın bir benzerini kendi kutsal metinleri Vedalar için dillendiriyorlardı. Onlar da manalarını bilmedikleri kutsal metinlerini okuyorlar ve bu metinlerinin, nazmın güzelliği başta olmak üzere birçok olağanüstü özelliklerle donatıldığına inanıyorlardı. Bazı Brahmanlar, kutsal metinlerinin bir benzerinin hiçbir zaman getirilemeyeceğini düşünürken; bazıları da benzerini getirebilecek imkân ve donanıma sahip olduklarını, ancak tanrı tarafından alıkonulduklarını savunuyordu.⁸ Muhammed Ebû Zehre (ö. 1898/1974)'ye göre Brahmanların sarfe tarzı bu düşüncesinin bir benzeri, Abbasiler döneminde Hint felsefesi ve Vedaların Arapçaya tercüme edilmesi akabinde bazı Müslümanlar tarafından Kur'ân'a da uygulanmaya başlanmıştır.⁹ Bağdâdî de sarfeyi ilk defa savunan kişi olarak bilinen en-Nazzâm'ın (ö. 231/845), gençlik yıllarında, işkilli gruplarla kaldığını; Brahmanların nübüvvet ile ilgili görüşlerinden etkilenecek

⁵ el-Hâlidî, Muhsin Semûh, es-Sarfe, *Mecelletü'l-câmi'ati'l-islâmiyye*, 12/2 (Haziran 2004), 309; et-Türkî, İbrâhîm b. Mansûr, el-Kavlü bi's-Sarfe fi İ'câzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, *Mecelletü Câ'miati Ümmi'l-Kurâ li Ulûmi'l-Lugât ve Âdâbihâ*, 2 (Temmuz 2009) 157; Abdurrahmân b. Me'âda eş-Şehrî, *el-Kavli bi'ssarfe fi i'câzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Memlektü'l-'Arabiyyetü's-Su'ûdiyye: Dâru İbn Hazm, 1436/2011, 35-36.

⁶ el-Cürçânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân, *er-Risâletü's-şâfiye* (*Selâsü resâ'il fi i'câzi'l-Kur'ân* adıyla neşredilmiştir), thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Mısır: Dâru'l-Meârif, 1976, 147; et-Türkî, *el-Kavlu bi's-Sarfe*, 157-159.

⁷ Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'ân*, Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1418/1998, 57; Mustafâ Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'ân*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1426/2005, 59; Me'âda, *el-Kavli bi's-Sarfe*, 35.

⁸ Birûnî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku mâ li'l-hind min makûletin makbûletin fi'l-akl ev merzûle*, Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1403, 89.

⁹ Ebû Zehre, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ*, 57.

Kur'ân'ın, nazm açısından taşıdığı 'icazı kabul etmediğini; kılıç korkusundan bu düşüncesini dile getirmediğini belirtmiştir.¹⁰

Sarfe düşüncesinin Fars menşeli olduğunu iddia edenlerin aktardığına göre Zerdüş din adamları, kutsal kitapları Avesta'nın eşsiz özellikte gönderildiğine inanıyorlardı. Ancak kitaplarının, sarfeyle mi yoksa nazm itibarıyla mı mu'ciz olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdi. Daha sonra Arap kültürünün, İran kültürüyle birçok düşünce ekseninde etkileşiminin ve münasebetinin oluşması neticesinde, sarfe fikri Kur'ân üzerinde de uygulanmaya başlandı.¹¹

Sarfeyi Yahudî kökenli bir düşünce olarak görenler, bu düşünce ile Tekvin'deki Tanrı inancı arasında kurulan münasebete dikkat çekerler. Buradaki inanca göre Tanrı, Yakub'a mağlup olduğu için öfkeli ve tereddüt içerisindeydi. Yapılacak kötülüklerin kendisini yoracağını anlamış ve insanları yarattığı için pişmandır. Sevginin yerini düşmanlık alsın diye insanlar arasındaki en önemli iletişim aracı olan dili, karmakarışık hale getirmiştir. Böylece insana hem meydan okuma imkânı vermiş hem de dilini dağınık hale getirmiş bir Tanrı inancı, sarfe görüşünün ortaya çıkmasında asıl etken olmuştur.¹² M. Sâdık er-Râfî (ö. 1881/1937) ise sarfe fikrinin ortaya çıkmasında Yahudi asıllı Lebîd b. el-A'sam'ın önemli rol oynadığını öne sürer. Râfî'ye göre Lebîd, Müslümanlar arasında fitneye ve tefrikaya sebebiyet verecek tartışmaların ateşini fitilleyen ilk kişidir. Kur'ân'ın da Tevrât gibi mahlûk olduğu dedikodusunu çıkararak, Kutsal kitapların, nazm ve fesahat açısından üstün olamayacağı, insanların onların benzerini getirebilecek kabiliyette olduğu düşüncesine zemin hazırlamıştır.¹³ Râfî bir başka görüşünde, sarfe fikrinin ortaya çıkmasında Yunan felsefesinin etkisi olduğunu ihsas etmektedir. Ona göre Mu'tezilî âlimler, Yunan felsefesiyle tanıştıktan sonra, dinî birçok mevzuu tartışmalı hale getirdiler. Kur'ân'ın 'icaz yönü üzerinde ihtilafa düşmekle birlikte, Yunan felsefesinden yararlanarak sarfe tarzı düşünceleri Kur'ân için de dile getirmeye başladılar.¹⁴

Sarfenin kökenini, İslâm dışı kültürlerle dayandıranların aksine bu düşüncenin Şîa'da tezahür ettiğini ileri sürenler de vardır. Bu telakkiye göre sarfenin Şîa'da ortaya çıkmasının sebebi Şîi doktrinindeki imamların masumiyeti ve Allah ile olan irtibatlarıdır.¹⁵ Kaynaklarda bu iddiayı destekleyecek bir bilgiye rastlayamadık. Görebildiğimiz kadarıyla sarfe fikrinin Şîi çevrelerde tartışılmaya başlanması Mu'tezilî alimlerin konu ile ilgilenmesinden çok sonra olmuştur. İlerde de değineceğimiz üzere İmâmîyye ulemasının sarfe fikrini savunmasında Mu'tezile âlimlerinin ciddi etkisi vardır.

Kur'ân ile ilgili bazı fikirlerin oluşmasında başka dinlerden ve felsefelerden meydana gelen yabancı kültürlerin etkisi olmuş olabilir. Ancak sarfe fikrinin ortaya çıkmasını sadece dış etkenlerle temellendirmek makul görünmemektedir. Kutsal kabul edilen kitaplar, kendisine inanların nezdinde diğer kitaplar gibi sıradan sayılmayacağı açıktır. Bazen bu kitapların ulviyet ve kutsiyetlerini belirlemek için ayırt edici birçok özellik sıralanır. Dolayısıyla kutsal

¹⁰ el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *el-Fark beyne'l-fırâk ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*, Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977, 114.

¹¹ Mahlûf, Abdurraûf, *el-Bâkîllânî ve kitâbuhu i'câzü'l-Kur'ân*, Beyrût: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayat, 1978, 30.

¹² Atâ, Abdulkâdir Ahmed, *'Azametü'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., 60; Fethi Ahmet Polat, *Sarfe, Marife*, 3/3 (Kış 2003), 198.

¹³ er-Râfî, Mustafâ Sâdık b. Abdirezzâk, *'icâzü'l-Kur'ân ve'l-belâğatü'n-nebeviyye*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1425/2005, 100-101.

¹⁴ er-Râfî, Mustafâ Sâdık b. Abdirezzâk, *Târîhü âdâbi'l-arab*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000, 2/114-116.

¹⁵ Polat, *Sarfe*, 205.

kitaplar, üstünlüklerini belirleyen birkaç özelliğe ortak yönler sahip olabilirler. Nitekim Kur'ân için zikredilen i'câz vecihlerinden bir kısmının daha önce Vedalar, Avesta, Tevrât ve İncil için dillendirildiği¹⁶ iddia edilmektedir. Her kutsal kitap gibi Kur'ân'ın mu'cizliğini kabul etmek, Kur'ân'ın üstünlüğünün iç ya da dış sebeplerden kaynaklandığını ortaya koymayı gerektirir. Bu üstünlüğü oluşturan i'câz vecihlerinin, Brahmanların ve Zerdüşterin, kendi kutsal kitaplarının üstünlüğü için ileri sürdükleri vecihlerin etkisiyle ortaya çıktığı iddiası ne kadar ispat edilmeye muhtaç ise sarfe düşüncesinin, yabancı kültürlerin etkisiyle ortaya çıktığı iddiası da o kadar muhtaçtır. Kaldı ki Bâkullânî (ö. 403/1013), Yahudi ve Hıristiyanların, kendi kutsal kitapları için bir i'câz iddiasında bulunmadıklarını ifade etmektedir.¹⁷ Diğer taraftan bu konu ile ilgilenen bazı araştırmacılar Brahmanizm ve Zerdüşlük gibi dinlerde öne sürülen sarfe ve i'câz vecihleriyle Kur'ân için zikredilen sarfe ve i'câz vecihlerinin birbirleriyle alakasının bulunmadığını belirtirler.¹⁸

Bize ulaşan bilgilerden hareketle sarfe düşüncesinin kökeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak hiçbir fikir akımının, hiçbir nazariyenin durup dururken kendiliğinden ortaya çıkamayacağı izahıta varededir. Öncesinde birçok boyutuyla dâhilî-haricî âmillerin ve sebeplerin yaşandığı bir tarihsel vetire bulunur. Sarfe fikrinin zeminini oluşturan sebeplerle ilgili birçok iddia ortaya atılmıştır.

2. Sarfe Teorisinin Doğuşu ve İlmî Çevrelerdeki Etkisi

İslâmî çevrede sarfe düşüncesinin ne zaman, kimin tarafından ilk defa dile getirildiğine dair kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Kimisine göre bu fikrin alt yapısı Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742 [?]) tarafından oluşturulmuştur. Bu şahsın, Kur'ân'a ait birçok hususu kabul etmeyen, hatta Kur'ân'ı ilk kez inkâr ve reddeden dili bozuk sapık birisi olduğu ileri sürülür. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu, fesahat ve nazm açısından olağanüstü olmadığını, insanların onun bir benzerini ya da daha iyisini getirebileceğini iddia etmiştir.¹⁹ Araştırmacıların çoğuna göre ise bu düşüncüyü ilk kez dillendirip savunanlar, Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), İsbâ b. Sabîh el-Murdâr (ö. 226/841), İbnü'r-Ravendî (ö. 301/913-14 [?])²⁰ ve en-Nazzâm gibi Mu'tezile âlimleridir.²¹

Sarfenin ilk temsilcileri olarak Ca'd b. Dirhem, Vâsıl, Murdâr, Râvendî gibi isimler zikredilse de kaynaklarımızda bu isimleri destekleyebilecek yeterli ve güçlü argümanlar

¹⁶ el-Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1997, 5, 69; Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-hind*, 89; Mahlûf, *el-Bâkullânî*, 30; Âişe Abdurrahman bint Şâtî, Muhammed Ali, *el-İ'câzü'l-beyânî li'l-Kur'ân ve mesâilü İbni'l-Ezrak*, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, t.y., 21; Hasan Abdulfettâh Ahmed, *İnâyetü'l-müslimîn bi İbrâzi vüçühil-i'câz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Medîne: Mecmau'l-Melik Fahd li Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, 1421, 21.

¹⁷ el-Bâkullânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 32.

¹⁸ Muhammed Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâğî dirâse tahlîliyye li türâsi ehli'l-ilm*, Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1405/1984, 358; Me'âda, *el-Kavli bi's-sarfe*, 36-37.

¹⁹ İbn Teymiyye, Takiyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm, *Dekâ'kü't-tefsîr (el-Câmi' li tefsiri İbn Teymiyye)*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Celyend, Dimaşk: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, 1404, 2/113; er-Râfî, *Târîhü âdâbi'l-arab*, 2/95; Mâlik b. Nebî, *ez-Zâhiretü'l-Kur'âniyye*, thk. İsrâfî Nedveti Mâlik b. Nebî, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1420/2000, 42; Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/542.

²⁰ İbnü'r-Ravendî'nin inancı ve mezhebiyle ilgili farklı görüşler vardır. Mu'tezilî, Şîî, Râfizî hatta mühlid olduğuna dair görüşler var. Bkz: (İlhan Kutluer, "İbnü'r-Ravendî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/179-184.)

²¹ el-Bâkullânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 7; Sehâvî, Alemüddîn Alî b. Muhammed, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Abdülhak Abdüddâyim Seyfî'l-Kâdî, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübîs-Sekâfiyye, 1419/199, 1/216; el-Hâlidî, Salâh Abdulfettâh, *el-Beyân fi i'câzi'l-Kur'ân*, Ürdün: Dâru Ammân, t.y., 81; Arefe, Abdulazîz Abdulmu'tî, *Kadiyyetü'l-i'câzi'l-Kur'ânî ve eseruhâ fi tedvini'l-belâğati'l-arabiyye*, Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985, 143; Mustafâ Müslim, *Mebâhis*, 46.

bulunmamaktadır. Nazzâm'ın ise bize ulaşmış herhangi bir eseri bulunmamakla birlikte,²² aynı dönemde yaşamış, kimisine göre ders arkadaşı, kimisine göre -ondan büyük olmasına rağmen- öğrencisi Câhiz (ö. 255/869), eserlerinde sarfe konusunu ele alırken Nazzâm'ın görüşlerine de yer vermiş ve onu tenkit etmiştir.²³ Ayrıca yakın dönemde yaşamış Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât (ö. 300/913 [?]), İmâm Eş'ârî (ö. 324/935-36), Bağdâdî gibi âlimler sarfenin ilk temsilcisi olarak Nazzâm'ı işaret etmektedirler.²⁴ Hem Câhiz'in hem de sonraki müelliflerin açıklamaları, sarfe teorisinin ilk kez Nazzâm ile birlikte ortaya çıktığı izlenimini oluşturmuştur. Netice itibariyle sarfenin bilinen manasıyla ortaya çıkışı hususunda ihtilaf vardır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu fikir, halku'l-Kur'ân üzerindeki tartışmaların yoğunlaştığı ikinci yüzyılın sonlarında kelâmcı çevrelerde ortaya çıkmış, Mu'tezile âlimleri tarafından özel çerçevede ele alınmasıyla birlikte gelişim sürecine girmiştir.²⁵

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Nazzâm'a ait herhangi bir eser günümüze intikal etmiş değildir. Müracaat ettiğimiz kaynaklar ise müellifin sarfeye dair fikirleri hakkında sağlıklı bilgiler vermemekle birlikte, genellikle tutarsız açıklamalar içermektedir.²⁶ En eski kaynakları referans aldığımızda Nazzâm'ın, Kur'ân'ın kendisinden kaynaklanan bir i'câz şeklini kabul etmediği göze çarpmaktadır. O, Arap ediplerinin, Kur'ân'a denk ya da ondan daha üstün bir eseri getirebilecek kudretlerinin bulunduğu halde hedeflerini gerçekleştirebilecek iradenin kendilerinden alındığını iddia etmektedir.²⁷ Nazzâm'ın sarfe savunusu ile ilgili birçok sebep zikredilmekle birlikte temel saiklerden biri, akılcı ekol dediğimiz Mu'tezile mezhebinin mu'cize anlayışı; diğeri de kader anlayışlarıyla bağlantılı olarak irade özgürlüğü telakkileridir.²⁸ Nazzâm'ın tabiat anlayışında, hissi mu'cizeler gibi bazı istisnalar olmak kaydıyla doğal olayların dışında bir şeyin vuku bulması mümkün değildir.²⁹ Kur'ân-ı Kerim, hissi mu'cize kabilinden kabul edilmeyip bilinebilir kanunların dışında kalamayacağına göre onun i'câz yönü, izah edilebilir ve anlaşılabilir yasalara uydurularak açıklanmalıdır. Bu manada sarfe teorisi, Kur'ân'ın i'câzını anlaşılır bir şekilde açıklayan en ideal yöntemdir.³⁰

Genel itibariyle Mu'tezile âlimleri, kâinatın oluşum seyri, varlıkların doğadaki nizamı, işleyişi ve dengesiyle ilgili ilâhî müdahaleyi kabul ederken, beşerin kendi tercihi doğrultusunda

²² İlyas Çelebi, "Nazzâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/466-469.

²³ Bkz: Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985, 10/541; el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *Resâilu'l-Câhiz: er-Resâilu'l-Kelâmiyye (Keşşâfu Âsâri'l-Câhiz)*, tkd. Ali Ebû Mulhim, Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1987, 166; Ramazan Şeşen, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/20-24.

²⁴ el-Hayyât, Ebü'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed, *el-İntisâr ve'r-radd alâ İbni'r-Ravendî el-mulhid*, thk. H. S. Nyberg, Beyrût: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye, 1993, 27-28; el-Eş'ârî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk. Hellmut Ritter, Weisbaden: Franz Seiner, 1980, 225; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırâk*, 114.

²⁵ Polat, *Sarfe*, 198; Me'âda, *el-Kavlü bi's-sarfe*, 33.

²⁶ Örnek kabilinden bkz: el-Hayyât, *el-İntisâr*, 27-28; el-Eş'ârî, *Makâlât*, 225; ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, t.y., 2/414; Mahmûd Tevfik Muhammed Sa'd, *İ'câzü'l-Kur'ân bi's-sarfe dirâseten nâkide*, Ammân: Vakfiyetü'l-Emîn Gâzi li'l-Fikri'l-Kur'ânî, t.y., 27.

²⁷ el-Hayyât, *el-İntisâr*, 27-28; el-Eş'ârî, *Makâlât*, 225; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırâk*, 114.

²⁸ el-Bâkallânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kîtâbü'l-beyân ani'l-fark beyne'l-mu'cizat ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehâne ve's-sihr ve'n-nârencât*, tsh. Richard Yûsuf McCarthy, Beyrût: el-Mektebetü'ş-Şarkiyye, 1958, 31.

²⁹ Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osmân, Mısır: Mektebetü Vehbe, t.y., 390-391; eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Mîlel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992, 50; Polat, *Sarfe*, 201; Recep Ardoğan, Âdetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, (Van 2017), 168.

³⁰ Ebû Zeyd, Nasr Hamid, *İlâhî Hitabın Tabiatı: Metin Anlayışımız ve Kur'an İlimleri Üzerine*, Tercüme: M. Emin Maşalı, Kitabiyat, Ankara 2001, 193.

eylemlerini gerçekleştirirmede tamamen hür bir varlık olduğunu düşünmektedirler.³¹ Onlara göre kulun mesul kılınabilmesi için ihtiyari eylemlerini kendine has bağımsız bir güç ve iradeyle yapabilir konumda olması gerekir.³² Aynı düşünceleri benimseyen Nazzâm, insanın kudretinde çaresizlik diye bir şeyin bulunamayacağını ileri sürer. Ona göre İnsan hayatı, onun haricinde ayrı bir varlık değildir. Musibet ya da ona benzer dış bir etken olmadığı sürece iş yapma mahareti hep var olacaktır. Aklına gelmeyen bir şeyden ötürü insan gücünden bahsedilmez. Kur'ân'a muarazada bulunmadaki acziyete bakıldığında daha başlangıçtan itibaren bir başarısızlık söz konusudur. Bu da insana verilen maharetlerin sınırlı olduğunu göstermektedir. Aksi halde kulun becerisinde, kudretinde ve gücünde artma söz konusu olacaktı ki bu durumda Kur'ân'ın denginin meydana getirilmesine imkân verilmiş olacaktı.³³

Kur'ân'ın mu'cizliğini, harici sebeplerle ilişkilendirip izafi olarak görenlere karşı ilk defa tepki koyan âlimlerden biri de Câhiz'dir. Câhiz'in sarfe görüşüyle ilgili farklı iddialar ortaya atılsa da³⁴ o, Kur'ân'ın, belâğat ve fesahat açısından en üst seviyede olduğunu, en kısa sûresinin bir benzeri ne Araplar ne de başkaları tarafından hiçbir zaman getirilemeyeceğini ifade eder.³⁵ Câhiz de sarfeye olumlu bakar. Ancak onun sarfe anlayışı, Nazzâm'ın sarfe anlayışından tamamen farklıdır. Câhiz, Nazzâm'ın aksine Kur'ân'ın, kendisinden kaynaklanan üstünlüğünü kabul eder; sarfeyi de ilâhî bir tedbir olarak görür. Câhiz'e göre sarfe olmasaydı bilgili, bilgisiz birçok kişi Kur'ân'a nazirede bulunmaya çalışacak, böylece inancı zayıf, bilgileri az Müslüman kimselerin şüpheye düşmesi kaçınılmaz olacaktı.³⁶ Bu anlayışa göre sarfenin varlığı, Kur'ân'ın i'câzını belirleme hususunda herhangi bir etkiye sahip değildir. Câhiz'in sarfeye dair bu çıkışıyla birlikte Kur'ân'ın belâğî i'câzı ile sarfe nazariyesi sentezlenerek yeni bir yaklaşım ortaya konulmuş ve bu yaklaşımın bir tesiri olarak, İmâm Cüveynî (ö. 478/1085), Rummânî (ö. 384/994), Şeyh Müfîd (ö. 413/1022) gibi Sünnî, Mu'tezilî, ve Şîî birçok âlim, sarfeyi Kur'ân'ın i'câz çeşidi olarak görmeyi uygun bulmuştur.³⁷

³¹ Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Munye ve'l-Emel*, thk. İsamüddîn Muhammed Alî, y.y, 1985, 113; el-Çurâbî, Alî Mustafâ, *Târîhü'l-fıraki'l-islâmiyye ve neş'eti 'ilmi'l-kelâm inde'l-müslimîn*, Kâhire: Mektebetü ve Matbaatü Muhammed Ali Sabîh, 1959, 95-196; Zühâtî, Hasen Carullâh, *el-Mu'tezile*, Beyrût: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1974, 96.

³² Kâdî Abdülcebâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fi bvoâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, Kâhire: el-Müessesettü'l-Misriyye, t.y., 109-160.

³³ el-Eş'ârî, *Makâlât*, 225, 239; el-Çurâbî, *Târîhü'l-Firak* 202-203; Münîr Sultân, *İ'câzü'l-Kur'ân beyne'l-mu'tezile ve'l-eşâ'ire*, Menşe'etü'l-Me'ârif bi'l-İskenderiyye, 1977, 52.

³⁴ er-Râfî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 102; Nasrullah Hacmüftüoğlu, *Kur'ân'ın Belâğatı ve İ'câzı Üzerine*, Erzurum: Ekev Yay., 2001, 123-124.

³⁵ el-Câhiz, Ebü Osmân Amr b. Bahr, *Hucecü'n-nübüve (Resâilu'l-Câhiz)*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire: el-Mektebetü'l-Hâncî, 1964/1348, 3/229; el-Câhiz, Ebü Osmân Amr b. Bahr, *Kitâbü halkı'l-Kurân (Resâilu'l-Câhiz)*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire: el-Mektebetü'l-Hâncî, 1964/1348, 3/287; el-Câhiz, Ebü Osmân Amr b. Bahr, *el-Osmâniyye*, Dâru'l-Cil, 1991/1411, 16; İbrahim Halil Erdoğan, Câhiz ve Sarfe Teorisine Farklı Bir Bakış, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, 02/4 (2013), 87.

³⁶ el-Câhiz, Ebü Osmân Amr b. Bahr, *Kitâbü'l-hayevân*, 2. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424, 4/305.

³⁷ Bkz. er-Rummânî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân (Selâsü resâil fi i'câzi'l-Kur'ân* adıyla neşredilmiştir), thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 110; Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *el-'Akidetü'n-nizâmiyye fi'l-erkânî'l-islâmiyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1412/1992, 71; Hasan Yılmaz, *Ebu'l-Hasen er-Rummânî ve İ'câzü'l-Kur'ân'ı*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995) 44.

3. İmâmiyye'ye Göre Sarfe Teorisi ve İ'câzü'l-Kur'ân ile İlgisi

Şiîllerde de sarfe fikrinin ne zaman ortaya çıktığı hususunda bir belirsizlik bulunmaktadır. Bazı araştırmalarda Beyâniyye mezhebini kuran Beyân b. Sem'ân'ın,³⁸ Kur'ân'ın mahlûk olduğuna dair görüşünün sarfeye kaynaklık ettiği iddia edilse de elimizde bu iddiayı teyit edebilecek yeterli bilgiler bulunmamaktadır.³⁹ İmâmiyye ulemasından Şeyh Müfîd (ö. 413/1022)⁴⁰ sarfeye dair ilk kez görüş beyan edenlerden biri olarak göze çarpmaktadır. Müellif, bazı eserlerinde sarfe fikrini Nazzâm'a nispet ederken bu fikri destekler nitelikte açıklamalar yapmıştır. Ancak mutlak ya da dolaylı sarfe çeşitlerinden hangisini kabul ettiğini açık bir şekilde ifade etmemiştir.⁴¹ *Evâ'ilü'l-Makâlât* adlı eserinde i'câz hakkındaki düşüncelerini açıklarken mutlak sarfeyi benimsediğine dair bir intiba bırakacak şekilde şunları ifade etmiştir: "Kur'ân'ın i'câz yönü, Allah Teâlâ'nın, Hz. Peygamber'in meydan okumasına karşı, fesahat ve dil erbaplarını muaraza yapmaktan alıkoymuş olmasıdır. İnsanlar, muaraza yapabilecek güce ve donanıma sahip olmalarına rağmen, Hz. Peygamber'in nübüvveti için delil teşkil etsin diye Kur'ân'ın benzerini getirmekten menedilmişlerdir. Sarfe olayı, Kur'ân'ın i'câzına dair en açık delil ve en etkili yöntem olup Allah'ın bir lütfu olarak kıyamet gününe kadar devam edecektir."⁴² Diğer taraftan Kutbüddîn er-Râvendî (ö. 573/1178) ile el-Meclisî (ö. 1110/1698-99 [?])'nin naklettiğine göre Şeyh Müfîd, Kur'ân'ın kendisinden kaynaklanan i'câzını kabul etmektedir. Sahip olunan ilimler doğrultusunda fesahatin geliştirilebileceğine vurgu yapan Şeyh Müfîd, Kur'ân'ın, belâğat ve fesahat açısından üst seviyede ve erişilmez olduğunu belirtir. Müellif, Kur'ân'ın, gaybî haberlerle birlikte din ve dünya ile ilgili birçok ilme ve sanata kaynaklık edebilecek bilgileri de ihtiva ettiğini ama onun mu'cizliğinin en belirgin yönü, belâğatında ve fesahatında görüldüğünü ifade eder.⁴³

Sarfe fikri Nazzâm ile ortaya çıkıp yayılmış olsa da onu derinlemesine ele alan, hatta bu konuda ilk defa müstakil bir eser telif edip önemli bir etki bırakan kişi İmâmiyye âlimi Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044)'dır. Birçok düşüncesinde hocası Şeyh Müfîd ve bazı Mu'tezile âlimlerinin

³⁸ Beyân b. Sem'ân, düşünce sistemini Allah'ın mahiyeti bağlamında oluşturan fanatik ve insan biçimci Şii bir grup lideridir. Muhammed bin Hanefiyye'den sonra İmâmetin Ebû Hâşim'e, daha sonra da kendisine geçtiğini iddia etmiştir. (Şerafettin Gölcük, "Beyân b. Sem'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/28-29.)

³⁹ er-Râfîî, *Târîhü Âdâbi'l-Arab*, 2/114-116; Karaçam, *En Büyük Mucize*, 314.

⁴⁰ Şeyh Müfîd, Şiîlerin önemli âlimlerinden olup, Ahbârî düşünceden sonra gelen Usûlî anlayışın başlatıcısı olarak kabul edilmektedir. Araştırmacılığının yanı sıra şahsına has üslubuyla şöhrete kavuşmuş, kelam ve fıkıh alanlarında takip ettiği Usûlî yöntem ile ciddi bir etki bırakmış olup kendisinden sonra gelen Şiî ulemasının önemli bir kaynağı olmuştur. (Avni İlhan, "Şeyh Müfîd" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500-502.)

⁴¹ Mutlak sarfede Kur'ân'a muaraza yapma girişimi olduğu için irade, gayret ve teşebbüs söz konusudur. Kur'ân'ın benzerini getirmek için bir girişimde bulunanların, beklenmedik bir şekilde beyan ve belagatteki kabiliyetleri budandır ya da yok edilir ve netice itibarıyla muaraza girişimleri başarısız kalır. Bu sarfe çeşidini Nazzâm ve taraftarı savunmuştur. Dolaylı sarfede ise herhangi bir muaraza girişimi olmaz. Muaraza yapmayı sağlayabilecek bütün sebepler ortadan kaldırılmıştır. Ya da sebepler olsa da ilahî bir engelleme ile istek ve hevesler yok edildiğinden muaraza için hiçbir teşebbüste bulunulmaz. Ayrıca bazı yorumlardan hareketle mutlak sarfeyi, sarfe dışında Kur'ân'ın hiçbir i'câz vechini kabul etmeyenlerin anlayışı; dolaylı sarfeyi de sarfeye birlikte başka i'câz vechlerini de kabul edenlerin anlayışı olarak görmek mümkündür. (Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 2/414; Polat, *Sarfe*, 210, 218)

⁴² Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'mân, *Evâ'ilü'l-makâlât fi'l-mezâhib ve'l-muhtârât*, Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1983/1403, 68-69.

⁴³ er-Râvendî, Ebû'l-Hüseyn Kutbüddîn Saîd b. Hibetüllâh, *el-Harâ'ic ve'l-cerâ'ih*, Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî Aleyhi's-Selâm, 1409 3/981; el-Meclisî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî, *Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li dürreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr aleyhimü's-selâm*, Beyrût: Müessesetü'l-Vefâ, 1404, 17/224, 89/127; Sübhânî, Cafer, *el-İlâhiyât alâ hüde'l-kitâb ve's-sünne ve'l-akl*, Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık Aleyhi's-Selâm, 1430, 3/337, 3/341.

etkisi olan Murtazâ, rivayete son derece bağlı olan İmâmiyye âlimlerinin aksine akılcı yönüyle ön plana çıkmaktadır. Murtazâ, sarfeye inanmış biri olarak birçok eserinde bu teoriyi derinlemesine ele almış ve üzerinde kafa yormuştur. Sarfe ile ilgili itirazlara ve muhtemel sorulara karşı akli ve nakli deliller içeren cevaplar vermiştir. Sarfeye bakışını da kendisine yönelttiği “Sarfe hakkında ne düşünüyorsunuz?” şeklinde soruya cevap vererek şöyle açıklamıştır: “Bizim sarfe görüşümüz şu şekildedir: ‘Allah Teâlâ, Kur’ân’ın fesahat, üslûp ve nazmına denk ya da ona benzer niteliklere haiz bir metnin getirilmesi hususunda Arapları engellemiştir. Bir nevi muarazaya yeltenen herkesten Kur’ân’ın benzerini getirebilecek ilimleri almıştır.’”⁴⁴

Murtazâ’ya göre Kur’ân’a muaraza yapmaya niyetlenen ya da gayret eden herkesten, henüz işin başlangıcında, fesahat ve belağat ilimlerine dair bilgilerinin önüne set çekilmiştir. Böylece Allah Teâlâ, nazirede bulunmak isteyenlerden Kur’ân’la rekabet etme cüretini ve vukufunu onlardan alarak bu işi yapmalarını engellemiştir. Teşebbüse niyetlenenler, daha önce Kur’ân’a denk bir kitap getirebilecek bilgi ve donanımına sahip iken birden zihinlerindeki gerekli ilimler yok olur ve Kur’ân’ın bir benzerini getiremeyeceklerini düşünerek girişimde bulunmaktan vazgeçerler. Teşebbüs niyetleri yok olduğunda, kaybolan ilimleri geri gelir, şiir ve hitabet tarzı edebî metinlerdeki incelikleri yakalayabilecek vukufiyete tekrardan sahip olurlar.⁴⁵

Bazı araştırmacılara göre Murtazâ, sarfeyi kabul etmekle birlikte Kur’ân’ın nazm, fesahat ve belağat açısından en üst seviyede olduğunu da kabul etmiştir. Dolayısıyla onun savunduğu sarfe ile Nazzâm’ın savunduğu sarfenin aynı olmadığı iddia edilmiştir.⁴⁶ Bilindiği üzere sarfeyi savunanların bir kısmı Kur’ân’ın kendisinden kaynaklanan i’câzını kabul etmezler ki onlara göre sarfe olmasaydı Kur’ân’ın bir benzeri getirilebilirdi.⁴⁷ Bir kısmı da sarfeyi kabul eder ama Kur’ân’ın lafzındaki fesahat, belağat ve nazım üstünlüğünün de erişilmez olduğunu belirtmiştir. Bu anlayışa göre sarfenin varlığı ilâhî kudretle alakalı bir durum olup, Kur’ân’ın zatî i’câzını hiçbir şekilde etkilememektedir.⁴⁸ Murtazâ, Kur’ân’ın lafzından kaynaklanan bir harikuladeliği kabul etmediğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Daha da ötesi Kur’ân’ın fesahat, belağat, gaybî haberler ve nazım açısından olağanüstü olamayacağını akli deliller çerçevesinde izah etmeye çalışmaktadır.⁴⁹ Bazı açıklamalarında Kur’ân’ın i’câzına, feshatine ve

⁴⁴ Şerif el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *ez-Zahîre fi ilmi'l-kelem*, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseynî, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1411, 380.

⁴⁵ Şerif el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 380-381; Şerif el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *Cümeli'l-ilm ve'l-amel ve şerhi cümeli'l-ilm*, thk. Rızâ Yahya Porfârmed, Kum: Müessesetü'l-İlmiyye es-Sekâfiyye fi Dâri'l-Hadîs, 1441, 79; Şerif el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *Resâ'ilü's-Şerif el-Murtazâ*, der. es-Seyyid Mehdi er-Recâî, Kum: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerim, 1405, 326; Şerif el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *el-Mûzih 'an ciheti i'câzi'l-Kur'ân: es-sarfe*, thk. Muahmed Rızâ el-Ensârî, Meşhed: Mecme'u'l-Bühûsi'l-İslâmiyye, 1424, 35-36.

⁴⁶ el-Hüseynî, es-Seyyid Cafer es-Seyyid Bâkir, *Esâlibü'l-beyân fi'l-Kur'ân*, Kum: Müessese-i Bostân-ı Kitâb, 1430, 161; Me'âda, *el-Kavli bi's-sarfe*, 21, 73; Polat, *Sarfe*, 203; Sa'd Dâhis Nâsir el-Hasenî, *el-Hitâbü'n-nakdi inde's-şerifeyn er-Radî ve'l-Murtazâ* (Irak: Câmî'atü Vâsıt, Külliyyetü't-Terbiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2008/1429) 190; Mehmet Zülfi Cennet, Şerif el-Murtazâ'ya Göre Kur'ân'ın İ'câz Yönü: Sarfe, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/17 (2016) 253; Seyyide Hatice Hüseyinî-Mehrdâd Abbâsî, Nezeriyyeye sarfe der kitâbe el-mûdih Seyyid Murtazâ pejoheşi derbâreye ehemmiyet mebânî ve reveşe esbâte ân, *Tehkikâte Ulûme Kur'ân ve Hedîs Daneşgâhe ez-Zehrâ*, 15/4, 2018, 46.

⁴⁷ es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhîm, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Amme, 1978/1398, 4/7-8.

⁴⁸ es-Seyyid Rızâ Müeddeb, *İ'câzü'l-Kur'ân*, Kum: Dâru'l-Mustafâ el-'Âlemiyye, 1430, 111.

⁴⁹ Şerif el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 378; Asiye Aslan Gengi, *İ'câzü'l-Kur'ân Bağlamında Sarfe Teorisi*, (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022) 142.

nazmına vurgu yapar.⁵⁰ Ancak onun bu vurgusu sarfesiz bir Kur'ân'ın, lafzından kaynaklanan üstünlüğünü ortaya koymak için değil, bilakis Kur'ân'ın fesahat ve nazmının benzerinin getirilememesini harici bir sebep olan sarfeden kaynaklandığını ispat etmek içindir.

Murtazâ'nın Kur'ân'ın fesahatiyle ilgili bazı olumsuz açıklamaları, onun bu konuda ne düşündüğünü ikinci bir ihtimale bırakamayacak kadar açıktır. Nitekim İslâm âlimlerinin, i'câz vechi olduğu hususunda üzerinde ittifak ettiği Kur'ân'ın fesahatinin, sıradan metinlerdeki fesahat kadar anlaşılmadığını ileri sürerek şunları ifade eder: "Bizim (Kur'ân'ın icâzı hususundaki) tercihimiz, insanlar muaraza yapmaktan menedilmişlerdir. Muaraza, Kur'ân'ın harikulade denebilecek fesahatinden dolayı değil, sarfe sebebiyle gerçekleşmemiştir. Çünkü Kur'ân, harikulade bir fesahate sahip olmuş olsaydı, sıradan ile olağanüstü nitelikteki metinler arasında görülen bariz farkın Kur'ân ile ona denk kabul edilebilecek bütün metinler arasında da görülmesi gerekirdi. Böylece Kur'ân ile onunla mukayese edilebilecek Arap metinleri arasında herhangi bir üstünlük karmaşası yaşanmayacaktı. Ne var ki iki fasih cümle arasındaki üstünlüğü oluşturan ayrımın bir benzeri, Kur'ân ile onun dışındakiler arasında görülmemektedir."⁵¹

Müellif ayrıca Kur'ân'ın kısa surelerindeki fesahati küçümser bir şekilde şu açıklamayı da yapmıştır: "Hiçbir bilgisi ve fikri olmayan biri dahi ilk tabakada yer alan şairlerin şiiri ile günümüzdeki şairlerin şiiri arasındaki farkı görür. Bu farkı tespit etmesi için fesahat ilmindeki inceliklere vakıf olmasına gerek yoktur. Buna karşı Kur'ân'ın mufassal denilen kısa sûreleri ile fasih Arap şiirleri ve edebi kelamı arasındaki farkı belirleyemiyoruz."⁵²

Murtazâ, Kur'ân'ın ilk muhataplarının Kur'ân'ın fesahatine yönelik tepkilerine de kayıtsız kalmayarak bu konudaki düşüncelerini de kaleme almıştır. Bilindiği üzere Velîd b. Muğire başta olmak üzere ileri gelen birçok Arap edibi Kur'ân'ın fesahati karşısındaki hayranlıklarını gizleyememişlerdi. Nabîğa el-Ca'dî (ö. 65/685 [?]), Lebîd b. Rebîa (ö. 40/660), Ka'b b. Züheyr (ö. 24/645 [?]) gibi önemli Arap şairleri Hz. Peygamberin davetine icabet ederek İslâm dinine girmeyi kabul etmişlerdi. A'sâ el-Kebîr (ö. 7/629 [?])'in de Müslüman olmaya niyetlendiği ama Ebû Cehîl'in etkisiyle bu niyetinden vazgeçtiği aktarılır.⁵³ Murtazâ'ya göre bu konudaki rivayetler nereden geldiği belli olmadığından itibar edilemeyecek kadar zayıftır; sarfe ehli ise Kur'ân'ın, fesahat açısından üstün olduğunu inkâr etmez; Arap şairlerinin İslâm'ı tercih etmeleri de tamamen kendi kararlarıdır.⁵⁴

Murtazâ'nın karşı çıktığı bir diğer i'câz çeşidi de Kur'ân'ın ihtiva ettiği gaybî haberlerdir. Ona göre nüzul zamanı ve ortamı dikkate alındığında gayb ile ilgili haberlerin meydan okuma kapsamında değerlendirilemeyeceğini gösterir. Aksi halde Arapların örf ve adetlerinin dışında kalan bir meydan okuma söz konusu olacaktır ki bu da tehdîd kriterleri

⁵⁰ Şerîf el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *Tayfü'l-hayâl*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, Kâhire: Şerike Mektebe ve Matba'a Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955/1374, 66; Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 385; Şerîf el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *Emâli'l-Murtazâ ğuraru'l-fevâ'id ve dîruru'l-kalâ'id*, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhîm, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1953, 2/309.

⁵¹ Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 379-380.

⁵² Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 379-380; Şerîf el-Murtazâ, *es-Sarfe*, 37-38.

⁵³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1423, 1/153, 1/350, 1/367, 1/380; Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 384-385; Şerîf el-Murtazâ, *es-Sarfe*, 88, 284; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabü'l-îmân*, thk. Ebû Hacer Muhammed es-Saîd, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000/1421, 1/158; İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984, 1/107.

⁵⁴ Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 384-385; Şerîf el-Murtazâ, *es-Sarfe*, 88, 284.

açısından doğru karşılanamaz. Ayrıca gayba dair haberler her sûrede bulunmaz. Oysa Kur'ân, herhangi bir suresinin benzerini getirmek kaydıyla meydan okumuştur. Son olarak Kur'ân'ın gayba dair haberleri geçmişe ve geleceğe ait olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Peygamber kıssaları ile tarihi olaylar maziye ilişkin gaybî haberlerdir ki bunlar genelde bilinen, şüyu bulan haberler olduğundan inkârcılar, onların başka kitaplardan alındığını iddia edebilirler. Geleceğe dair gaybî haberler ise daha vuku bulmadıkları için inkârcılar nezdinde bir anlam ifade etmezler.⁵⁵

Gaybî haberler, Kur'ân'ın mu'cizliğine dair bir delil olup olmayacağı hususunda bazı müellifler tarafından tartışma konusu yapılmıştır.⁵⁶ Ancak bu haberler, bir sûrenin mu'cizliği diğer sûrelerin de mu'cizliğini gerektireceği düşüncesiyle i'câz türü olarak kabul edilmişlerdir. Dolayısıyla gaybî haberler, Kur'ân'ın bir i'câz yönü olarak kabul edilebilmesi için bütün sûrelerde bulunmasına gerek duyulmamıştır. Ayrıca gayba dair haberler, kendi içerisinde geçmişe, nüzûl zamanına ve geleceğe ait olmak üzere üç kısma ayrılrsa da bir bütün olarak Kur'ân'da yer aldıkları için i'câz çeşidi olarak kabul edilmişlerdir. Çünkü hem geçmişte vuku bulmuş hem de nüzûl zamanında ve gelecekte meydana gelecek haberleri bir bütün olarak bilmek ancak Allah'a mahsus olup beşer gücünü aşan bir durumdur.

Murtazâ, Kur'ân'ın nazım açısından i'câzını da kabul etmez. Ona göre Arap dilini az çok bilen, cümledeki takdim ve te'hîrleri yapabilen biri dilediği bir sûrenin nazmına denk bir nazım meydana getirebilir. Fesahatsiz bir nazım ile meydan okumak ya da ona denk bir nazım oluşturmaya çalışmak hiçbir anlam ifade etmeyecektir.⁵⁷ Diğer taraftan Kur'ân'ın nazmına dikkat çeken dil erbapları ayetlerdeki nazımı sadece kelimelerin dizilişiyle açıklamazlar. Onlara göre anlamları sınırlı kelimeler Kur'ân'da bir araya gelerek sınırsız manalar meydana getirirler. Dolayısıyla Kur'ân'daki nazım, her bir kelime ya da ayet özelinde değil, kelime ve ayetlerin terkihiyle meydana gelen geniş anlamlı bütünlüklerde ortaya çıkar. Bu bütünlük içerisinde yer alan lafızlar, kalıp olacakları manalara ve dil kurallarına göre en üst düzeyde ve en güzel şekilde dizilirler.⁵⁸

Şerîf Murtazâ'nın sarfe konusundaki düşüncesinin etkisi hem öğrencilerinin hem de başını çektiği ilim silsilesindeki birçok kişinin üzerinde görülmektedir. Bunlardan biri olan ve İmâmiyye'nin ileri gelen âlimlerinden kabul edilen Ebû's-Salâh el-Halebî (ö. 447/1055), Kur'ân'ın sarfe ile mu'ciz olduğunu ileri sürmüştür. O da hocası Murtazâ gibi Kur'ân'ın fesahatinin harikulade olmadığını; Kur'ân'ın nazımının benzeri Arapçayı bilen herkes tarafından getirebileceğini; en-Nâbiğa, el-Mütenebbî, Züheyr gibi şairlerin şiirlerindeki fesahatin açık bir şekilde görülmesine karşı kısa sûrelerdeki fesahatin, edebi nitelikli bir Arapça metinle karşılaştırıldığında dahi fark edilmediğini ifade etmektedir.⁵⁹ Ancak Ebû Salâh,

⁵⁵ Şerîf el-Murtazâ, *es-Sarfe*, 117-118

⁵⁶ el-Hattâbî, *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân*, 23-24; el-Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *Min revâ'i'l-Kur'ân: te'emmülât 'ilmiyye ve edebiyye fi kitâbillâhi azze ve celle*, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999/1420, 148; Mahmûd Muhammed Şâkir, *Medâhilü i'câzi'l-Kur'ân*, Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 2001, 153-154.

⁵⁷ Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 381; Şerîf el-Murtazâ, *es-Sarfe*, 46.

⁵⁸ er-Rummânî, *en-Nüket*, 81-82; el-Cürçânî, Ebû Bekr Abdulkâhîr b. Abdirrahmân, *Delâi'lü'l-i'câz fi 'ilmi'l-me'ânî*, thk. Muhammed Abduh-Muhammed Mahmûd eş-Şinkitî, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988/1409, 40-44; el-Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 50, 208; *ez-Zerkeşî*, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfet, 1957/1376, 2/384

⁵⁹ el-Halebî, Ebû's-Salah Takıyyüddîn b. Necmeddîn, *Takrîbü'l-ma'ârif fi'l-keîâm*, thk. Rızâ el-Üstâzî, Mektebetü's-Sadûk, 1944, 106; Muhammed Hâdî Kandehârî-Zehrâ Panbehpaş, *Berresiye hastgâhe nezeriyye sarfe ve âsâre ân der mebâniye mu'tezile ve şî'e*, *Tehkikâte Kelâmî*, 5/17, 2017, 112.

Murtazâ'nın aksine gaybî haberleri de Kur'ân'ın bir i'câz çeşidi olarak görmektedir. Ona göre Kur'ân'ın maziye ve istikbale ilişkin haberleriyle birlikte münafıkların içyüzünü bildiren ve kevnî bilgiler içeren haberler de gaybî haberlerden olup Kur'ân'ın i'câz yönünü yansıtmaktadırlar.⁶⁰

İmâmiyye'nin en önemli âlimlerinden biri olan Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) de hocası Murtazâ'nın bir eserini şerh etmek amacıyla yazdığı kitabında sarfeyi benimsediğini gösteren bazı açıklamalar yapmıştır.⁶¹ Daha sonra yazdığı eserlerde ise hocasına muhalefet etmemek için sarfe fikrine olumlu baktığını aslında bu teoriyi kabul etmediğini ifade etmiştir. Ona göre Kur'ân fesahat ve nazmıyla olağanüstü bir yapıya sahip olup bu bakımdan Hz. Peygamberin nübüvvetine dair en büyük delildir.⁶²

Kelamcı müellif İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073) de sarfeyi Kur'ân'ın benzerinin getirilmemesinin tek sebebi olarak görmüştür.⁶³ Hafâcî hem Murtazâ'nın hem de Kur'ân'a nazire maksadıyla bazı eserler telif ettiği söylenen Ebü'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057)'nin de etkisinde kalarak⁶⁴ Kur'ân'ın fesahat ve nazım açısından hiçbir üstünlük sağlamayacağını ifade etmiştir. Daha da ileri giderek Kur'ân'ın bir bütün olarak aynı seviyede bir fesahate sahip olmadığını, Arap dilinde kullanılan birçok sözün, Kur'ân'ın te'lifiyle benzerlik arz ettiğini ileri sürmüştür.⁶⁵ Hafâcî, "Sırrü'l-Fesâha" isimli eserini de Kur'ân'ın i'câzının anlaşılmasını sağlamak amacıyla kaleme almıştır,⁶⁶ ancak o, bu kitabında Kur'ân'ın fesahat bakımından Hz. Peygamberin nübüvvetine dair bir mu'cize olamayacağını, sarfe olmamış olsaydı her belağat erbabının Kur'ân'a denk bir metni ortaya koyabileceğini iddia etmiştir.⁶⁷ Muhtemelen tutarsız açıklamalarından dolayı M. Ebû Mûsâ onun hakkında şu sözleri sarf etmiştir: "Merhum Hafâcî, tetkik ve düşünce kabiliyeti olmayan biriydi. Dolayısıyla kitabı bir sürü tutarsız ve çelişkili bilgilerle doludur. Bu da genellikle, ilim erbabının söylediklerini tam olarak idrak edememekten, mizaçtan gelen birtakım zayıflıklardan ve sözlerdeki katmanları fark edememekten kaynaklanmaktadır."⁶⁸

Özellikle yazdığı tefsirle Şîî çevrede şöhrete kavuşan Tabersî'nin de (ö. 548/1154) sarfeyi benimsediğine dair bazı iddialar ortaya atılmıştır.⁶⁹ Ancak müellif sarfenin, Kur'ân'ın i'câz yönü olamayacağını açık bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre Kur'ân'ın mu'cizliği sarfeyle olmuş olsaydı edebi nitelik taşımayan bazı sözlerin, i'câz kapsamına dâhil oldukları için fesahatin en üst seviyesinde yer almaları gerekecekti. Hâlbuki Kur'ân, belağat açısından erişilmez ve en üst seviyede yer alan bir kitaptır. Sadece belagatiyle değil, fesahatiyle, kendine has nazmıyla, güzel

⁶⁰ el-Halebî, *Takrîb*, 109.

⁶¹ et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *Temhîdü'l-usûl fi ilmi'l-kelem*, thk. Merkezi Tahssüsiyi İlmi Kelâm, Kum: Râid, 1394 k. 473; Sübhânî, *el-İlahiyât*, 342; Kandeherî- Panbehpez, *Nezeriyeye Serfe*, 112.

⁶² et-Tûsî, *el-İktisâd*, 172-173, 180; et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y, 5/457.

⁶³ el-Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullâh İbn Sinân, *Sırrü'l-fesâha*, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İmiyye, 1982/1402, 100; Ahmet Aytepe, İbn Sinân el-Hafâcî'nin Söz ve Fesâhat Anlayışının İ'câz Görüşüne Yansıması: Sarfe, 7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-II, (Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2018) 83.

⁶⁴ Recep Dikici, "İbn Sinân el-Hafâcî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/71-72.)

⁶⁵ el-Hafâcî, *Sırrü'l-Fesâha*, 99.

⁶⁶ Dikici, *İbn Sinân el-Hafâcî*, 71-72.

⁶⁷ el-Hafâcî, *Sırrü'l-Fesâha*, 99-100.

⁶⁸ M. Ebû Mûsâ, *el-İ'câzü'l-belâğî*, 370-371.

⁶⁹ Bkz: el-Hüseynî, *Esâlibü'l-beyân*, 161.

beyanıyla, içerdiği gaybî haberleriyle ve beşerin yararına olan muhtevasıyla de olağanüstü bir kitaptır.⁷⁰

İmâmiyye'nin fıkıh metodolojisini yeni bir anlayışla ele alarak büyük bir etki bırakan Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277) de sarfeyi savunduğuna dair bazı açıklamalar yapmıştır: "İnsanlar Kur'ân'ın i'câz vechi üzerinde ihtilafa düşmüşlerdir. Bazılarına göre bu vecih fesahat; bazılarına göre üslup; bazılarına göre fesahat ve üslûp ikisi birlikte ve bazılarına göre ise Kur'ân'ın çelişkili bilgiler içermemesidir. Şerîf el-Murtazâ ise sarfeyi tercih ederek şunu ifade etmiştir: 'Allah Teâlâ engellememiş olsaydı Araplar, Kur'ân'ın fesahatinin ve üslûbunun bir benzerini getirebileceklerdi.' Bize göre de bu görüş en doğru olanıdır."⁷¹

Şîi ilmî geleneğinde sarfe fikri, Usûliyye ekolünün ilk temsilcileri tarafından benimsenmiş olsa da, hicri yedinci asırdan sonraki müellifleri tarafından Kur'ân'ın bir i'câz yönü olarak kabul edilmemiştir.

4. Halku'l-Kur'ân Meselesi ve Sarfe Teorisi ile İlişkisi

Anlaşıldığı kadarıyla sarfe fikrinin benimsenmesinde halku'l-Kur'ân inancının doğrudan bir etkisi vardır. Esasen Kur'ân'ın mahlûk olduğunu düşünenlerin sarfe fikrine olumsuz bakmaları beklenemez. Çünkü Kur'ân'ın yaratılmışlığı düşüncesini taşıyanlara göre bir şey sonradan vücut bulmuş ise onun benzerini getirmek her zaman imkân dâhilindedir. Kur'ân da mahlûk olduğuna göre onun dengini meydana getirmek mümkündür. Ancak Kur'ân araz olduğu halde benzeri getirilemiyorsa bu, ilahi engelleme anlamındaki sarfeden kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere Mu'tezile âlimleri, Allah'ın zatî sıfatlarını, Allah'ın hem varlıklara teşbihini hem de ortağının olmasını gerektireceği düşüncesiyle kabul etmemişlerdir. Onlara göre Allah herhangi bir sıfat ile vasıflandırılırsa bu sıfat ya zatın gayrı ya da aynı olur. Gayrı olması halinde ya kadim veyahut hâdis olur. Hâdis olması mümkün değildir. Çünkü bu durumda hâdis olan bir şeyin Allah'ın zatı ile kaim olması gerekecektir. Kadim olması da imkânsızdır. Çünkü bu takdirde zattan ayrı bir kadimin olması söz konusu olacaktır. Zatın kıdemiyle beraber birçok sıfatın da kadim olması bu sıfatların da tıpkı zat gibi ulûhiyet vasfına sahip olmasını gerektirecektir. Bu durum tevhit ilkesine aykırı olup Allah'a şirk koşmak demektir. Bunun yanı sıra sıfatların varlığı, Allah'ın, hâşâ eksik olduğu ve bu sıfatlarla kemale ererek başka bir varlığa ihtiyaç duyduğu anlamını da doğuracaktır.⁷² Mu'tezile aynı şekilde ilâhî kelâmın da Allah ile kaim olarak telakki etmeyi tevhit ilkesine aykırı görerek mahlûk olduğunu savunur. Bu yaklaşımlarının temel sebebi ise Kur'ân'ı, harflerden oluşan ses dizgesi olarak görmeleridir. Onlara göre Allah, ses ve harflerden ibaret olan kelâmdan beridir. Dolayısıyla Kur'ân, Allah'ın zatıyla değil, bulunduğu mahal ile kaimdir.⁷³ Bir başka ifadeyle Kur'ân, levh-i mahfuzdan Hz. Peygambere gelirken değişikliğe uğruyor; bu nedenle ondaki lafızlar ve

⁷⁰ et-Tabersî, Ebû Alî Emînnüddîn el-Fazl b. el-Hasen, *Mecma'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Murtazâ, 2006/1427, 5/192.

⁷¹ el-Hillî el-Muhakkık, Ebû'l-Kâsım Necmüddîn Câ'fer b. el-Hasen, *el-Meslek fi usûli'd-dîn*, thk. Rızâ el-Üstâzî, Meşhed: Mecme'u'l-Bühüsî'l-İslâmiyye, 1421, 181-182.

⁷² eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm, *Kitâbü nihâyeti'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*, thk. Alfred Guillaume, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfiyye ed-Dîniyye, 2009/1430, 193; el-Îcî, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keâm*, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, t.y, 280;

⁷³ eş-Şehristânî, *el-Mîlel*, 69-70;

lafızlardan meydana gelen i'câz sıfatı Allah'a değil vasıtaya ait olmuş oluyor. Bu aracı ise levh-i mahfûz, Hz. Cebrâil ve Hz. Peygamber olmak üzere üçünden biridir.⁷⁴

Mu'tezile'nin, Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'ân ve sarfe konusundaki yaklaşımlarının bir benzeri İmâmiyye'nin Usûliyye ekolünde de görülmektedir. Hatta Usûliyye'nin hem bu konulardaki düşüncesinde hem de akılcı bir anlayış edinmesinde Mu'tezile'nin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü İmâmiyyeden, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan, Allah'ın zati sıfatlarını kabul etmeyen ve sarfe fikrini benimseyenlerin aynı zamanda Mu'tezile din âlimleriyle ilmî münasebetlerinin olduğu görülmektedir. Nitekim Usûliyye ekolünün öncüsü olarak kabul edilen Şeyh Müfid küçük yaşlarda Rummânî'nin ders halkasında yer almış ve Mu'tezilenin Basra ekolünün düşünce sistemini öğrenme fırsatını bulmuştur. Yanı sıra diğer mezheplere mensup din adamlarından da dersler alarak geniş bir bakış açısı kazanmıştır. Bunun semeresi olarak da geleneksel İmâmî ile Bağdat Mu'tezilesinin düşüncesini sentezleyerek kendi kelamının muhtevasını ve yöntemini oluşturmuştur. Böylece Şîa'da rasyonel kelim ilk kez ciddi bir şekilde Şeyh Müfid ile ortaya konulmuş, Usûlî düşüncenin ortaya çıkış süreci de bir nevi başlamış oluyordu.⁷⁵ Usûliyye'nin akılcı yönünü zirveye çıkaran Şerîf Murtaza da Kâdî Abdülcebbâr başta olmak üzere birçok Mu'tezilî âlimin etkisinde kalmış, dinin aslını oluşturan gerçeklerin ispatında akla önemli bir pay bırakılması gerektiğini öne sürmüş ve Mu'tezilî düşünceye uygun bir anlayışa sahip olmuştur.⁷⁶ Şeyh Müfid'in ilim silsilesinde yer alıp sarfeyle ismi anılan Ebü's-Salâh el-Halebî, İbn Sinân el-Hafâcî, Muhakkık el-Hillî gibi Usûlî müellifler de Mu'tezilenin akılcı anlayışından etkilenmişlerdir.⁷⁷ Usûliyye'nin akılcı anlayışının oluşumunda harici bir etkinin olduğunu, bu ekolün ortaya çıkmadan önceki Ahbârî anlayışa bakarak da anlamak mümkündür. Usûliyye'den önce hicri beşinci asra kadar dini mevzularda Ahbârî anlayış hâkim olurken, aklın kullanılmasının önüne set çekildiği, özellikle ahkâm konusunda nakli bilgiler ve rivayetler dışında herhangi bir dayanağın kabul edilmediği görülmektedir. İmamlardan gelen yazılı ve şifahî rivayetler fıkıh, akâid ve birçok dini alanda tek kaynak olarak kabul edilmiş, imamların otoritesine kayıtsız bir bağlanma esasıyla hareket edilmiştir. Bunun temel sebebi ise Ahbârilere göre dini otorite, günahlardan korunmuş olan imamların şahsında toplanmış olmasıdır. Bu inancın bir gereği olarak imamlardan gelen rivayetler ve bilgiler dışında başka bir kaynağa müracaat edilmesi uygun görülmemiştir.⁷⁸ Ancak Ahbâriyye müntesipleri, Usûliyye'nin aksine Kur'ân'ın üstünlüğünün zâtî olduğuna inanmıştır. Onlara göre Kur'ân fesahatiyle, nazmıyla, üslubuyla, gaybî haberiyle vb. birçok yönüyle harikulade bir kitap olarak indirilmiştir.⁷⁹ Bu görüşü teyit etmek amacıyla

⁷⁴ el-Beyâdî, Kemâlüddîn Ahmed b. Hasan el-Busnevî, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-imâm ebî Hanîfe en-Numân fi usûli'd-din*, thk. Ahmed Ferîd, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'lü-İlmiyye, 2007/1428, 123.

⁷⁵ Josef Van Ess, Mu'tezile: İslâmın Akılcı Yorumu-I, çev. Veysel Kasar, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/20 (2008), 298; İlhan, *Şeyh Müfid*, 31/500-502.

⁷⁶ Lâşin, Abdülfettâh, *Belâğatü'l-Kur'ân fi âsârî'l-Kâdî Abdilcebbâr ve eserühü fi'd-dirâsâti'l-belâğiyye*, Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, t.y., 566; Dikici, *İbn Sinân el-Hafâcî*, 71-72; Mustafa Öz, "Şerîf el-Murtazâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/586-588.

⁷⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebü's-Salah el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/339-340; Mazlum Uyar, "İcâzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/39-41.

⁷⁸ Şîrin Hâdî el-Müsevî, *el-Hilâfû beyne'l-ahbâriyyîn ve'l-usûliyyîn el-Allâme es-Seyyid el-Mirzâ Muhammed el-ahbârî nümûzecen*, Bağdât: Dâru'l-Hüseyn, 2017, 30, 59-60; Metin Yurdağür, "Ahbâriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/490-491.

⁷⁹ el-Müsevî, es-Seyyid İbrâhîm, *'Akâidü'l-imâmiyye el-isnâ âşariyye*, Kum: İntişârâtü Hazteti Mehdî, 1982, 48-52;

bazı Şîi araştırmacıları, kendi mezheplerinde sarfeyi savunanların azınlıkta olduğunu; Kur'ân'ın, içerdiği manevi incelikler ve lafzî nükteler itibarıyla olağanüstü olduğunu düşünen cumhurun görüşünün geçerli olduğunu ifade etmektedirler.⁸⁰ Hicri beşinci asrın sonlarında İmâmiyye uleması, Mu'tezile'nin akılcı anlayışının da etkisiyle Ahbâriyye düşünce sistemini sorgulamaya başlamış ve dini hükümlerin istinbatında imamlardan gelen rivayetleri yeterli görmeyerek aklın da kaynak olabileceği yeni bir yöntem üzerinde durmuştur.⁸¹ Böylece İmâmiyye'de halku'l-Kur'ân, Allah'ın sıfatları ve sarfe gibi konular da yeni ve akılcı bir anlayışla tekrardan değerlendirilmiştir.

İmâmiyye de Mu'tezile gibi Allah'ın zatı dışında ilâhî sıfatları kabul etmenin birden fazla kadimi gerektireceği düşüncesiyle Allah'ın zatı ile sıfatlarını özdeşleştirmeyi uygun bulmuştur. Onlara göre sıfatları kabul etmek Allah'ın zatına bir şeyi ilave etmeyi gerektirir ki bu da tevhid ilkesiyle hiçbir şekilde bağdaşmaz. Ayrıca Allah'a sıfat atfetmek O'nun eksik olduğu bazı sıfatlarla kemale erdiği anlamını da doğuracaktır.⁸² Şeyh Müfid de Allah için herhangi bir sıfatı zikretmenin caiz olmadığını ifade eder ve Eş'ârî'nin bu konudaki görüşlerini eleştirir. İlâhî sıfatların Allah'tan ayrı değil O'nun zatının aynı olduğunu ifade eden müellif, zat-sıfat özdeşliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için Allah'ın, hayat sıfatıyla değil kendi zatıyla Hayy olduğunu; dolayısıyla Hayy sıfatı "hayat" anlamında değil, Allah'ın ölümsüz olduğu, her zaman diri olacağı anlamına geldiğini belirtir.⁸³ Şerîf el-Murtazâ da ilâhî sıfatların, Allah'ın zatından ibaret olduğunu ve bütün sıfatların itibârî ve mecâzî anlamda Allah'a atfedildiğini ifade eder. Ona göre kudret, ilim, basar, irade, sem' gibi sıfatlar farklı isimlerle ifade edilip farklı anlamlar içerse de hakikatte hepsi Allah'ın zatına yönelik olup O'nun zatından ibaretler.⁸⁴ İlâhî sıfatlar konusunda İmâmiyye ile Mu'tezile görüşleri büyük oranda örtüşürken bu konuda iki mezhep arasında bir etkileşimin söz konusu olduğu görülmektedir. Halku'l-Kur'ân da Sünnî ve Mu'tezile arasında cereyan etmiş bir tartışma konusu iken İmâmiyye, Mu'tezile'nin de etkisiyle Kur'ân'ın yaratılmışlığı savunmuştur. Şerîf Murtazâ da mezheplerinin birçok konuda Mu'tezile ile farklı düşündüğünü ancak halku'l-Kur'ân, rü'yetullâh gibi bazı konularda onlarla aynı görüşlere sahip olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ İmâmiyye'ye göre tek kadim varlık vardır O da Allah'tır. Allah'ın haricinde kalan her şey mahlûktur. Kur'ân da Allah'ın zatı ile kaim olamayacağına göre o da mahlûktur.⁸⁶ Hem Mu'tezile'nin hem de onların etkisinde kalan Usûliyye'nin sarfe düşüncelerinin oluşumunda birçok ihtimal bulunsa da hariçî bir âmil olarak halku'l-Kur'ân ve ilâhî sıfatlar inancının etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Mahlûk olduğu düşünülen bir ilâhî kitabın benzeri de getirilebilir bir anlayışı doğurması yadırganamaz. Ancak Kur'ân'ın yaratılmışlığı kabul edilse dahi her mahlûkun benzeri getirilebilir diye bir

⁸⁰ Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât* (şerh), thk. İbrâhîm el-Ensârî, el-Mü'temerü'l-'Âlemî, 1413, 307.

⁸¹ Mustafa Öz, "Usûliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/214-215.

⁸² Muhammed Ebûzer en-Nirâkî, *Câmi'ü'l-efkâr ve nâkidü'l-enzâr*, Tahrân: Müessesesi İntişârâtî Hikmet, 1381, 146; Muhammed Rızâ el-Muzaffer, 'Akâ'idü'l-İmâmiyye, Necef: y.y, 1370, 25; Nezîr Maviş, Şîa-İmâmiyye'nin İlâhî İsim ve Sıfat Anlayışı, *İhya*, 5/1 (2018), 205.

⁸³ Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât*, 50; Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'mân, *Tashîhü i'tikâdâtü'l-imâmiyye*, Kum: el-Mü'temerü'l-'Âlemî, 1413, 40; Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'mân, *Mes'ele'tüm fi'l-irâde*, Kum: el-Mü'temerü'l-'Âlemî, 1413, 16.

⁸⁴ Şerîf el-Murtazâ, *Resâ'il*, 10-11.

⁸⁵ Şerîf el-Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn, *el-İntisâr*, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1415, 28.

⁸⁶ Sübhânî, *el-İlâhiyât*, 2/219.

kaide söz konusu değildir. Aksine, akli çerçevede değerlendirildiğinde mahlûk olup da benzeri getirilemeyecek birçok şey vardır.

Sonuç

İmâmiyye ulemasının kahir ekserisi Kur'ân'ın i'câzı hakkında sarfeyi tek veya en önemli sebep olarak görmez. Ahbâriyye müntesipleri ile Usûliyye ekolünün çoğuna göre Kur'ân, diğer semâvî kitapların aksine i'câz ve hidâyeti gaye edinerek kendi tarihi içinde erişilmez olup, kalplere tesiri bakımından ve içerdiği hakikatler açısından mu'cizevî bir yapıya sahip olarak nazil olmuştur. Usulî düşüncenin ilk temsilcileri Kur'ân'ın üstünlüğüyle ilişkilendirilen belağat, fesahat, nazm, üslûb, gaybî haberler gibi özelliklerin icâzî bir değerinin bulunmadığını düşünür, Kur'ân'ın üstünlüğünü asıl ya da tek sebebe bağladıkları sarfe teorisinde görürler. Onlara göre Kur'ân ile muaraza etmeye ya da onu taklit etmeye niyetlenen kimselerden bilgi ve birikimleri alınır. Böylece muaraza girişiminde bulunanlar Kur'ân ile rekabet etme cesaretlerini ve vukufunu kaybeder, yapmak istedikleri işten vazgeçerler. Netice itibariyle sarfe konusuna Şîa özelinde bakıldığında Ahbârî ve Usûlî iki zıt düşüncenin bu konuda da ihtilafı olduğu görülecektir. Şîi çevrede Ahbârî anlayış uzun bir süre yalnız başına hâkim olurken, bu süreçte dini hükümlerin sübutu konusunda imamlardan gelen rivayetler tek kaynak olarak kabul edilmiştir. Rivayetlerde ise Kur'ân'ın üstünlüğü yine Kur'ân'ın muhtevasıyla ilişkilendirilmiş, sarfeye dair bir kapı aralanmamıştır. Usûlî anlayışın ortaya çıkmasıyla birlikte İmâmiyye'de rivayet geleneğinin hâkimiyetine son verilmiş, sarfe dâhil birçok konu yeni ve akılcı bir yöntemle değerlendirilmiştir. Şeyh Müfid, İmâmiyye'de sarfeyi savunan, Murtazâ da sarfe üzerine müstakil eser yazan ilk Usûlî âlimler olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte sarfe fikrinin Murtazâ'nın eliyle şöhret bulduğunu söylemek mümkündür. Usûlilerin, sarfeyi savunmasında ise iki temel sebep ön plana çıkmaktadır. Biri Mu'tezilenin akılcı anlayışının etkisi, diğeri de halku'l-Kur'ân inançlarıdır. Şeyh Müfid, genç yaşlarda Mu'tezile âlimleriyle tanışmış ve birçoğundan dersler almıştır. Sarfeyi savunan ilk Mu'tezilî âlimlerden Rummânî'nin de öğrencisi olmuş ve ondan Basra Mu'tezile anlayışının düşünce sistemini öğrenmiştir. Şerîf Murtazâ da dini hükümlerin tespitinde akli ön plana çıkarırken Mu'tezile anlayışına uygun bir tutum sergilemiştir. Mu'tezile âlimleriyle ilişkileri düşünüldüğünde Şeyh Müfid ile öğrencisi Murtazâ'nın, Mu'tezilenin etkisinde kalarak sarfeyi savunmuş olmaları ihtimal dâhilindedir. Her iki müellif Kur'ân'ın mahlûk olduğuna da inanmaktadır. Allah'ın kıdemliğinde şirke düşmemek amacıyla Kur'ân'ın yaratılmışlığını benimsedikleri anlaşılan Şeyh Müfid ile Murtazâ, zat-sıfat özdeşliğini savunmuştur. Onlara göre sarfe olmamış olsaydı mahlûk nitelikteki bir kitabın benzerinin getirilmesi her zaman imkân dâhilinde olacaktı.

Kaynakça

- Abdulazîz Abdulmu'tî, *Kadiyyetü'l-'i'câzi'l-Kur'ânî ve eseruhâ fi tedvîni'l-telâğati'l-arabiyye*, Beyrût: 'Âlemu'l-Kütüb, 1405/1985.
- Abdurrahmân b. Me'âda eş-Şehrî, *el-Kavlü bi's-sarfe fi i'câzi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, el-Memlektü'l-'Arabîyyetü's-Su'ûdiyye: Dâru İbn Hazm, 1436/2011.
- Âişe Abdurrahman bint Şâtî, Muhammed Ali, *el-İ'câzü'l-beyânî li'l-Kur'ân ve mesâilü İbni'l-Ezrak*, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, t.y.

- Ardoğan, Recep, Âdetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm, *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, (Van 2017).
- Atâ, Abdulkâdir Ahmed, *'Azametü'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, *el-Fark beyne'l-fırâk ve beyânü'l-fırkatî'n-Nâciye*, Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Aytep, Ahmet, İbn Sinân el-Hafâcî'nin Söz ve Fesâhat Anlayışının İ'câz Görüşüne Yansıması: Sarfe, 7. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-II, (Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2018).
- el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1997.
- el-Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbü'l-beyân ani'l-fark beyne'l-mu'cizat ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehâne ve's-sihr ve'n-nârencât*, tsh. Richard Yûsuf McCarthy, Beyrût: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1958.
- el-Beyâdî, Kemâluddîn Ahmed b. Hasan el-Busnevî, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-imâm Ebî Hanîfe en-Numân fî Usûli'd-Din*, thk. Ahmed Ferîd, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'lü-İlmiyye, 2007/1428.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şuabü'l-İmân*, thk. Ebû Hacer Muhammed es-Saîd, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1421.
- Bîrûnî, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku mâ li'l-hind min makûletin makkûletin fi'l-akl ev merzûle*, Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1403.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sâhîhü'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Yemâme, 1414/1993, "el-İ'tisâm" 1 (No. 6846).
- el-Bûtî, Muhammed Saîd Ramazan, *Min revâ'i'l-Kur'ân: te'emmülât 'ilmiyye ve edebıyye fî kitâbillâhi azze ve celle*, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999/1420.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *Hucecü'n-nübüve (Resâilu'l-Câhiz)*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire: el-Mektebetü'l-Hâncî, 1964/1348.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *Kitâbü halkı'l-Kurân (Resâilu'l-Câhiz)*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire: el-Mektebetü'l-Hâncî, 1964/1348.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *Kitâbü'l-hayevân*, 2. Baskı, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *Resâilu'l-Câhiz: er-resâilu'l-keşşâfu âsârî'l-Câhiz*, tkd. Alî Ebû Mulhim, Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1987.
- Cennet, Mehmet Zülfi, Şerîf el-Murtazâ'ya Göre Kur'ân'ın İ'câz Yönü: Sarfe, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/17 (2016).
- el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân, *Delâi'lü'l-İ'câz fî 'İlmi'l-Me'ânî*, thk. Muhammed Abduh-Muhammed Mahmûd eş-Şinkitî, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988/1409.
- el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân, *er-Risâletü's-Şâfiye (Selâsü Resâ'il fî İ'câzi'l-Kur'ân adıyla neşredilmiştir)*, thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Mısır: Dâru'l-Meârif, 1976.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *el-'Akîdetü'n-nizâmiyye fî'l-erkânî'l-islâmiyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1412/1992.
- Çelebi, İlyas, "Nazzâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).
- Dikici, Recep, "İbn Sinân el-Hafâcî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed, *el-Mu'cizetü'l-kübrâ: el-Kur'ân*, Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1418/1998.

- Ebû Zeyd, Nasr Hamid, *İlâhî Hitabın Tabiatı: Metin Anlayışımız ve Kur'an İlimleri Üzerine*, Tercüme: M. Emin Maşalı, Kitabiyat, Ankara 2001.
- Erdoğan, İbrahim Halil, Câhız ve Sarfe Teorisine Farklı Bir Bakış, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 02/4 (2013).
- el-Eş'ârî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk. Hellmut Ritter, Weisbaden: Franz Seiner, 1980.
- Gölcük, Şerafettin, "Beyân b. Sem'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).
- Gengi, Asiye Aslan, *İcâzü'l-Kurân Bağlamında Sarfe Teorisi*, İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- el-Ğurâbî, Alî Mustafâ, *Târîhü'l-firaki'l-islâmiyye ve neş'eti 'ilmi'l-keâm inde'l-müslimîn*, Kâhire: Mektebetü ve Matbaatü Muhammed Ali Sabîh, 1959.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *Kur'ân'ın Belâgatı ve İcâzı Üzerine*, Erzurum: Ekev Yay., 2001.
- el-Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullâh İbn Sinân, *Sırrü'l-fesâha*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, 1982/1402.
- el-Halebî, Ebû's-Salah Takıyyüddîn b. Necmeddîn, *Takrîbü'l-ma'ârif fi'l-Kelâm*, thk. Rızâ el-Üstâzî, Mektebetü's-Sadûk, 1944.
- el-Hâlidî, Muhsin Semîh, es-Sarfe, *Mecelletü'l-câmi'ati'l-islâmiyye*, 12/2 (Haziran 2004).
- el-Hâlidî, Salâh Abdülfettâh, *el-Beyân fi icâzi'l-Kur'ân*, Ürdün: Dâru Ammân, t.y.
- Hasan Abdülfettâh Ahmed, *İnâyetü'l-müslimîn bi ibrâzi vücühi'l-icâz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Medîne: *Mecmau'l-Melik Fahd li Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf*, 1421.
- el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed, *Beyânü icâzi'l-Kur'ân* (Selâsü Resâ'il fi İcâzi'l-Kur'ân içinde yayımlamıştır), thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1976.
- el-Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed, *el-İntisâr ve'r-radd alâ İbni'r-Ravendî el-mulhid*, thk. H. S. Nyberg, Beyrût: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye, 1993.
- el-Hillî el-Muhakkık, Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Câ'fer b. el-Hasen, *el-Meslek fi usûli'd-dîn*, thk. Rızâ el-Üstâzî, Meşhed: Mecme'u'l-Bühüsü'l-İslâmiyye, 1421.
- el-Hüseynî, es-Seyyid Cafer es-Seyyid Bâkır, *Esâlibü'l-beyân fi'l-Kur'ân*, Kum: Müessesese-i Bostân-ı Kitâb, 1430.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1423.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm, *Dekâ'kü't-tefsîr (el-câmi' li tefsiri İbn Teymiyye)*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Celyend, Dımaşk: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, 1404.
- el-Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *el-Mevâkif fi ilmi'l-keâm*, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, t.y.
- İlhan, Avni, "Şeyh Müfid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Josef Van Ess, Mu'tezile: İslâmın Akılcı Yorumu-I, çev. Veysel Kasar, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/20 (2008).

- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, Kâhire: el-Müessesetü'l-Misriyye, t.y.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Munye ve'l-emel*, thk. İsmüddîn Muhammed Alî, y.y, 1985.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osmân, Mısır: Mektebetü Vehbe, t.y.
- Karaçam, İsmail, *En Büyüyük Mucize Kur'an-ı Kerîm'in İlmî ve Edebî Sırları*, İstanbul: Yeni Şafak, 2005.
- Kutluer, İlhan, "İbnü'r-Ravendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Lâşîn, Abdülfettâh, *Belâğatü'l-Kur'an fi âsâri'l-Kâdî Abdülcebbar ve eseruhü fi'd-dirâsâti'l-belâğîyye*, Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, t.y.
- Mahlûf, Abdurraûf, *el-Bâkullânî ve kitâbuhu i'câzü'l-Kur'an*, Beyrût: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayat, 1978.
- Mahmûd Muhammed Şâkir, *Medâhilü i'câzi'l-Kur'an*, Kâhire: Matbaatü'l-Medenî, 2001.
- Mahmûd Tevfîk Muhammed Sa'd, *İ'câzü'l-Kur'an bi's-sarfe dirâseten nâkide*, Ammân: Vakfiyetü'l-Emîn Ğâzî li'l-Fikri'l-Kur'anî, t.y.
- Mâlik b. Nebî, *ez-Zâhîretü'l-Kur'âniyye*, thk. İşrâfî Nedveti Mâlik b. Nebî, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır b.Muhammed Takî, *Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr aleyhimü's-selâm*, Beyrût: Müessesetü'l-Vefâ, 1404.
- Muhammed Ebü Mûsâ, *el-İ'câzü'l-Belâğî dirâse tahlîliyye li türâsi ehli'l-'ilm*, Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1405/1984.
- Muhammed Ebûzer en-Nirâkî, *Câmi'ü'l-efkâr ve nâkidü'l-enzâr*, Tahrân: Müessesehi İntişârâti Hikmet, 1381.
- Muhammed Hâdî Kandehârî-Zehrâ Panbehpez, Berresiye Hastgâhe Nezeriyeye serfe ve âsâre ân der mebâniye Mu'tezile ve Şi'e, *Tehkikâte Kelâmî*, 5/17, 2017.
- Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *'Akâ'idü'l-imâmîyye*, Necef: y.y, 1370.
- el-Müsevî, es-Seyyid İbrâhîm, *'Akâ'idü'l-imâmîyye el-ismâ âşariyye*, Kum: İntişârâtü Hazteti Mehdî, 1982.
- Mustafâ Müslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'an*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1426/2005.
- Münîr Sultân, *İ'câzü'l-Kur'an beyne'l-Mu'tezile ve'l-Eşâ'ire*, Menşe'etü'l-Me'ârif bi'l-İskenderiyye, 1977.
- Nezir, Maviş, Şîa-İmâmîyye'nin İlâhî İsim ve Sıfat Anlayışı, *İhya*, 5/1 (2018).
- Öz, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Öz, Mustafa, "Şerîf el-Murtazâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa, "Usûliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Polat, Fethi Ahmet, Bir İ'câzü'l-Kur'an İddiası: Sarfe, *Marife*, 3/3 (Kış 2003).
- er-Râfiî, Mustafâ Sâdık b. Abdirezzâk, *İ'câzü'l-Kur'an ve'l-belâğatü'n-nebeviyye*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1425/2005.
- er-Râfiî, Mustafâ Sâdık b. Abdirezzâk, *Târîhü âdâbi'l-arab*, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım b. Muhammed, *Mukaddimetü Câmi'i't-Tefâsir ma'a Tefsiri'l-Fatiha ve Metâli'i'l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhât, Küveyt: Dârü'd-Da've, 1405/1984.
- er-Râvendî, Ebü'l-Hüseyn Kutbüddîn Saîd b. Hibetüllâh, *el-Harâ'ic ve'l-cerâ'ih*, Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî Aleyhi's-Selâm, 1409.

- er-Rummânî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân* (Selâsü Resâ'il fi İcâzi'l-Kur'ân adıyla neşredilmiştir), thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, t.y.
- Sa'd Dâhis Nâsır el-Hasenî, *el-Hitâbü'n-nakdî inde's-şerîfeyn er-Radî ve'l-Murtazâ* (Irak: Câmî'atü Vâsıt, Külliyyetü't-Terbiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2008/1429).
- Sehâvî, Alemüddîn Alî b. Muhammed, *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'*, thk. Abdülhak Abdüddâyim Seyfî'l-Kâdî, Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiye, 1419/199.
- es-Seyyid Rızâ Müeddeb, *İcâzü'l-Kur'ân*, Kum: Dâru'l-Mustafâ el-'Âlemiyye, 1430.
- Seyyide Hatice Hüseyinî-Mehrdâd Abbâsî, Nezeriyyeye serfe der kitâbe el-mûdih Seyyid Murtazâ pejoheşi derbâreye ehemmiyet mebânî ve reveşe esbâte ân, *Tehkikâte Ulûme Kur'ân ve Hedîs Daneşgâhe ez-Zehrâ*, 15/4, 2018.
- Sübhanî, Cafer, *el-İlâhiyât alâ hüde'l-kitâb ve's-sünne ve'l-akl*, Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık Aleyhi's-Selâm, 1430.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhîm, Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'Amme, 1978/1398.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Mu'terekü'l-akrân fi icâzi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1992.
- eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm, *Kitâbü nihâyeti'l-ikdâm fi ilmi'l-kelem*, thk. Alfred Guillaume, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfiyye ed-Dîniyye, 2009/1430.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, *Cümeli'l-'ilm ve'l-'amel ve şerhü cümeli'l-'ilm*, thk. Rızâ Yahya Porfârmed, Kum: Müessesetü'l-İlmiyye es-Sekâfiyye fi Dâri'l-Hadîs, 1441.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, *el-İntisâr*, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1415.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, *el-Mûzih 'an ciheti i'câzi'l-Kur'ân: es-sarfe*, thk. Muahammed Rızâ el-Ensârî, Meşhed: Mecme'u'l-Bühüsü'l-İslâmiyye, 1424.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, *Emâli'l-Murtazâ ğuraru'l-fevâ'id ve dureru'l-kalâ'id*, thk. Muhammed Ebû Fazl İbrâhîm, Beyrût: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1953.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, *ez-Zahîre fi ilmi'l-kelem*, thk. es-Seyyid Ahmed el-Hüseyinî, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1411.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, *Resâ'ilü's-Şerîf el-Murtazâ*, der. es-Seyyid Mehdî er-Recâî, Kum: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1405.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyin, *Tayfü'l-hayâl*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, Kâhire: Şerike Mektebe ve Matba'a Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955/1374.
- Şeşen, Ramazan, "Sarfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'mân, *Evâ'ilü'l-makâlât fi'l-mezâhib ve'l-muhtrârât*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, 1983/1403.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'mân, *Mes'eletün fi'l-irâde*, Kum: el-Mü'temerü'l-'Alemî, 1413.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. en-Nu'mân, *Tashîhü i'tikâdâtü'l-imâmiyye*, Kum: el-Mü'temerü'l-'Alemî, 1413.
- Şeyh Müfid, *Evâ'ilü'l-makâlât* (şerh), thk. İbrâhîm el-Ensârî, el-Mü'temerü'l-'Âlemî, 1413.
- Şîrin Hâdî el-Müsevî, *el-Hilâfü beyne'l-ahbâriyyîn ve'l-usûliyyîn el-Allâme es-Seyyid el-Mirzâ Muhammed el-ahbâri nümûzecen*, Bağdât: Dâru'l-Hüseyin, 2017.
- et-Tabersî, Ebû Alî Emînnüddîn el-Fazl b. el-Hasen, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Murtazâ, 2006/1427.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, t.y.

- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *Temhîdü'l-usûl fi ilmi'l-Kelâm*, thk. Merkezi Tahsüsü İlmî Kelâm, Kum: Râid, 1394 k.
- et-Türkî, İbrâhîm b. Mansûr, el-Kavlü bi's-Sarfe fî İ'câzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, *Mecelletü câ'miati Ümmi'l-kurâ li ulûmi'l-lugât ve âdâbihâ*, 2 (Temmuz 2009).
- Uyar, Mazlum, "İ'câzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebü's-Salah el-Halebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İ'câzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yılmaz, Hasan, *Ebu'l-Hasen er-Rummânî ve İ'câzü'l-Kur'ân'ı*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995).
- Yurdagür, Metin, "Ahbâriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rifet, 1957/1376.
- Zühdî, Hasen Carullâh, *el-Mu'tezile*, Beyrût: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1974.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Matba'atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, t.y.